

Dr Katarzyna Wałęcka-Matyja

*Instytut Psychologii,
Uniwersytet Łódzki*

O samotnym macierzyństwie i odpowiedzialności z perspektywy psychologicznej

Wprowadzenie

W minionych epokach, w czasach największej dominacji modelu *rodziny tradycyjnej* samotne macierzyństwo w zdecydowanej większości przypadków wynikało z niekorzystnych okoliczności życiowych. W przednowoczesnej rodzinie do przełomu XVII i XVIII wieku mężczyzna zwyczajowo posiadający decyzyjną i sprawczą władzę miał gwarantować kobiecie oraz dzieciom bezpieczeństwo oraz zasoby materialne. Rola matki była podporządkowana naczelnej roli ojca, któremu „z urzędu” należał się szacunek i miłość dzieci. Idea rodziny opartej na miłości macierzyńskiej została wyeksponowana w XVIII wieku na gruncie przekonania o dobrym z natury dziecku. W rodzinie nowożytnej, pajdocentrycznej przesunięto akcent z relacji ojciec-dziecko na relację matka-dziecko, którą kształtowały głównie miłość i przywiązanie. W XX wieku relację matka-dziecko określano jako przejaw instynktu macierzyńskiego, co jednocześnie spowodowało, że macierzyństwo zaczęto postrzegać jako naturalne i biologicznie zdeterminowane. Wyjątkowo silny wpływ dla przedstawionego powyżej rozumienia macierzyństwa miała teoria osobowości Zygmunta Freuda, zakładająca dominującą rolę relacji z matką w przebiegu rozwoju każdego człowieka (za: Aires, 1995).

Współczesne czasy określane są mianem *epoki postmodernistycznej* (Bauman, 2004) i charakteryzują się cechami, do których zaliczane są np. konsumpcjonizm, indywidualizm, laicyzacja, postrzeganie specyficznie rozumianej wolności jako wartości najwyższej, a także pluralizm kulturowy oraz przemiany w relacjach międzyludzkich, w tym szczególnie w związkach o charakterze osobistym. Wszystko to w pewnym stopniu wpływa na jakość życia człowieka, także na sferę jego życia rodzinnego.

Aktualnie macierzyństwo stanowi jedną z ról, które kobieta może wybrać. Mimo doniesień na temat postmodernistycznych przemian zachodzących w strukturze społeczeństw i akcentowanego w dyskursie publicznym zróżnicowania w strukturze ludności według stanu cywilnego, nadal najczęściej spotykaną formą życia w związku w Polsce jest formalne małżeństwo kobiet i mężczyzn. Z danych zawartych w Roczniku Statystycznym (2013) wynika, że kobiety zamężne stanowią w Polsce 55,2% ogółu kobiet¹. Nie można jednak nie zauważyć dynamiki w różnorodności form życia społecznego i w

---

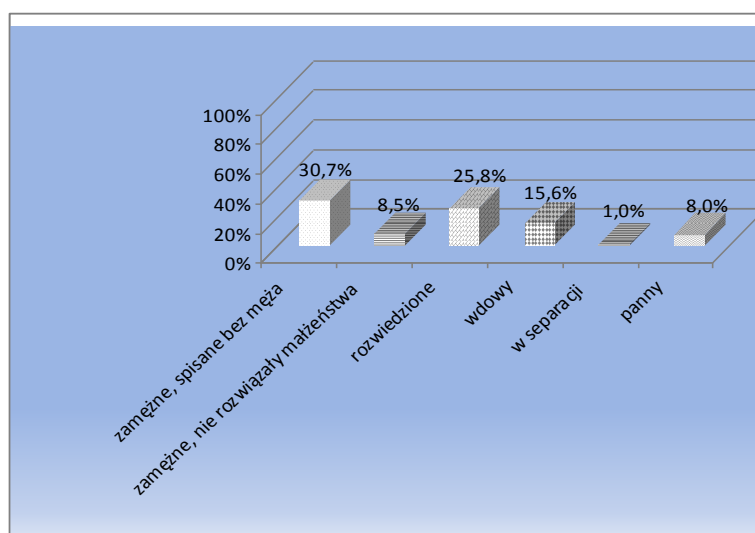
¹ http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/rs_rocznik_demograficzny_2013.pdf

proporcjach między liczbą osób żyjących w małżeństwach osób, które się rozwiodły, są w separacji, tych, które wybrały życie w pojedynkę (single), a także osób funkcjonujących w związkach homoseksualnych.

Aktualnie w przestrzeni społecznej coraz częściej można dostrzec zjawisko samotnego macierzyństwa, które wynika nie tylko z konieczności, ale czasem także ze świadomego wyboru. Postmodernistyczny świat po raz pierwszy zwiększył możliwość podjęcia roli matki, jeśli kobieta sama tego pragnie. W poprzednich typach społeczeństw prokreacja pozamałżeńska była stygmatyzowana oraz odrzucana jako dewiacja (Slany, 2002). W XXI wieku, kiedy praca zawodowa kobiet jest powszechnym zjawiskiem i pozwala uzyskać poczucie stabilizacji ekonomicznej potęguje to taką możliwość. Niewątpliwie do przedstawionej wyżej sytuacji przyczyniło się także dążenie do funkcjonowania według zasad wyznaczanych przez tzw. *model niezależności rodziny* (por. Harwas-Napierała, 2010)² oraz zmiany wynikające z transformacji roli kobiety w środowisku rodzinnym. Warto zaznaczyć, że rola kobiety-matki, całkowicie decydującej o swoim macierzyństwie w Polsce jest udziałem niewielkiej liczby kobiet z elitarnych warstw społecznych, np. gwiazdy filmowe. Samotnymi matkami są przede wszystkim kobiety, które w swych projektach życiowych nie zakładały, że będą samotnie wychowywać dzieci, tj. kobiety rozwiedzione, w separacji, czasowo osamotnione czy wdowy.

Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku obrazują stan cywilny grupy matek samotnie wychowujących dzieci do 24 roku życia (wykres 1).

Wykres 1. Stan cywilny matek samotnie wychowujących dzieci do roku 24 życia

Dane przedstawione na wykresie pozwalają zauważyć, że wśród matek samotnie wychowujących

² Model niezależności, charakteryzujący kultury Zachodu podkreśla wartość bycia jednostką autonomiczną, polegającą na sobie. Rodzina ujmowana jest tu jako system niezależnych stosunków międzyludzkich, czego konsekwencją jest poczucie wolności, przy braku możliwości oparcia (Harwas-Napierała, 2010).

dzieci najliczniejszą grupę kobiet stanowiły matki zamężne, spisane bez męża (30,7%) oraz kobiety rozwiedzione (25,8%). Stan wdowieństwa charakteryzował 15,6% grupy samotnych matek. Podobne wartości procentowe dotyczyły grupy kobiet zamężnych, które pod względem formalnym nie rozwiązały małżeństwa (8,5%) oraz grupy panien, stanowiących ok.8% ogółu populacji samotnych matek. Kobiety w separacji stanowiły 1% matek tworzących rodziny monoparentalne.

W świetle danych statystycznych rodziny samotnego rodzica, w których opiekę nad dziećmi przejęła matka stanowią najliczniejszą grupę wśród wszystkich typów rodzin monoparentalnych. Zaznacza się, że w rodzinach z matką wychowuje się aż 70% dzieci.

Co więcej, z niepokojem można obserwować dynamikę wzrostu liczby rodzin samotnych matek.

Podkreśla się, że dane dotyczące samotnych rodziców często są przeszacowane. Dzieje się tak z powodu włączenia do tej kategorii osób, które mają dzieci bez zawarcia formalnego związku, a mimo to wspólnie je wychowują oraz tych, dla których samotne rodzicielstwo to etap przejściowy, bowiem zamierzają wejść w nowe związki (Sikorska, 2009). Czasami do unikania sformalizowania stany rodzinnego skłania system pomocy społecznej oraz system podatkowy, bardziej łaskawy dla samotnych rodziców.

Mimo licznych trudności z uzyskaniem odrębnych danych na temat rodzin monoparentalnych można aktualnie z całą pewnością wskazać na ogólny trend wzrostu ich liczby. Co ciekawe, w opinii niektórych socjologów wzrost odsetka rodzin monoparentalnych, czyli samotnych rodziców (głównie matek) w stosunku do liczby małżeństw z dziećmi jest jedną z największych przemian strukturalnych rodziny w Polsce (Szukalski, 2004). Dlatego też z naukowego punktu widzenia wyjątkowo cennym jest poddanie analizie psychologicznej funkcjonowania kobiet samotnie podejmujących odpowiedzialność i wyzwania macierzyństwa.

1. Macierzyństwo w świetle teorii systemowej

Współcześnie macierzyństwo najczęściej jest ujmowane jako rola społeczna pełniona przez kobietę wobec dziecka. Swoistymi cechami tej roli, które wyróżniają ją od innych ról są więź biologiczna i emocjonalna, łącząca kobietę z dzieckiem (Pankowska, 2005).

W literaturze przedmiotu panuje pogląd, że kobieta szybciej dojrzewa do roli matki niż mężczyzna do roli ojca. Uzasadnienie powyższego stwierdzenia stanowi fakt, iż macierzyństwo zawiera w swej istocie początek i wiele miesięcy rozwoju dziecka w organizmie kobiety. Z pewnością wpływa to na łatwiejsze podejmowanie roli matki przez kobietę. Natomiast stawanie się ojcem nie narusza biologicznej równowagi organizmu mężczyzny, a często nie jest on świadomy poczęcia dziecka, co może wpływać opóźniająco na podejmowanie przez niego roli ojca (Kornas-Biela, 2002).

Macierzyństwo stanowi dominujący element mikrosystemu środowiska rodzinnego i ujmowane w perspektywie relacji emocjonalnych cechujących ten mikrosystem pozwala

potwierdzić priorytetową rolę matki w kształtowaniu oraz pielęgnowaniu więzi emocjonalnych w rodzinie. Tworzenie przez matkę wartościowego macierzyństwa jest uwarunkowane konstelacją wielu czynników. Źródeł można poszukiwać zarówno w cechach osobowościowych kobiety, właściwościach strukturalnych rodziny, w układzie i sile więzi wzajemnego wsparcia między członkami systemu rodzinnego oraz w kulturowym kontekście funkcjonowania rodziny.

Przyjęcie perspektywy systemowej pozwala całościowo analizować determinanty jakości macierzyństwa. Rodzina w ujęciu systemowym stanowi układ więzi, będący podłożem wzajemnych wpływów między osobami ją tworzącymi i tym samym skłaniając członków rodziny do współdziałania oraz wspierania się. Powyższe ujęcie rodziny pozwala sformułować pogląd, że wszyscy członkowie rodziny poprzez swoje wzajemne emocjonalne ustosunkowania oraz reakcje i zachowania wpływają na matkę, a co więcej na sposób realizowania przez nią roli macierzyńskiej. Z drugiej strony, mając na uwadze cyrkularny charakter relacji międzyludzkich w rodzinie, należy wspomnieć, że jakość, kierunek i klimat stosunków w podsystemie matka - dziecko oddziałują na cały układ rodzinny.

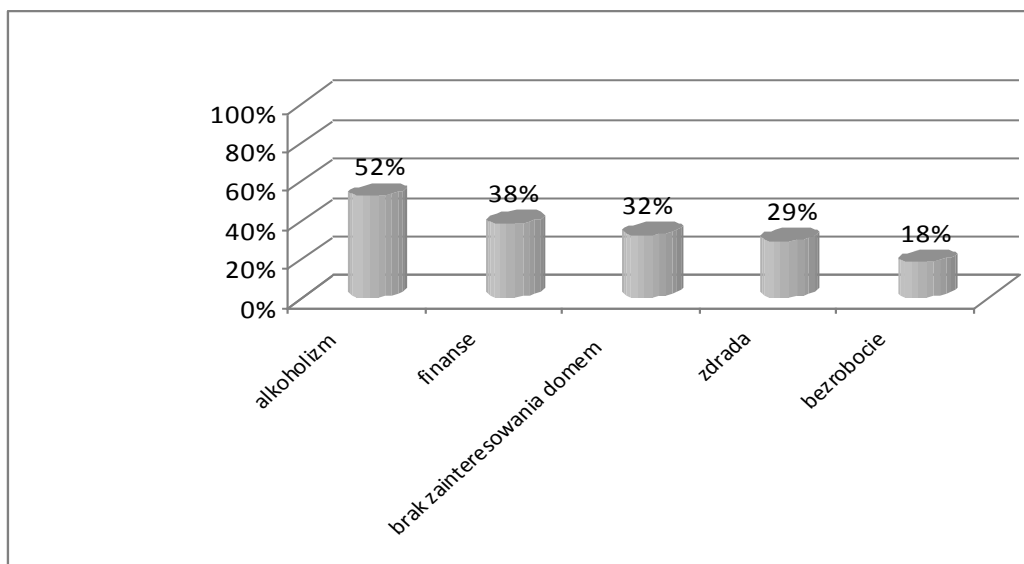
Sytuacja, w której zmianom ulegają warunki wewnętrzne lub zewnętrzne systemu rodzinnego, zmusza cały ten system do podjęcia działań o charakterze przystosowawczym. W odniesieniu do rodziny tradycyjnej tego typu sytuacja często ma miejsce w przypadku gdy np. dochodzi do separacji, rozwodu małżonków czy śmierci jednego z nich. Należy zatem oczekiwać, iż wydarzenia te spowodują głębokie zmiany w rodzinie traktowanej jako całość, w zakresie funkcjonowania pozostałych osób m.in. w sposobie realizacji roli matki. Sytuacja psychologiczna dziecka wychowywanego w rodzinie monoparentalnej w dużym stopniu zależy od przyczyny niekompletności rodziny. Inne zjawiska występują w rodzinach rozwiedzionych, inne w rodzinach osieroconych, a inne w rodzinach samotnych matek, które nigdy nie były w związku małżeńskim. Znaczenie przemian dotyczących rodzin monoparentalnych wiąże się z tym, iż wszystkie główne czynniki powodujące niepełność mają działanie długookresowe. Zmiany zachodzące w podsystemie centralnym, jaki stanowią małżonkowie powodują zachwianie dotychczasowego wzorca zachowań i stanowią impuls do podjęcia poszukiwań nowego wzorca, lepiej pasującego do aktualnych warunków (Minuchin, 1988).

2. Matki w separacji

Separacja jest orzekana w sytuacji, gdy nastąpił zupełny rozkład pożycia małżeńskiego, niezależnie od tego czy jest on trwały czy tymczasowy. Sąd orzeka separację bezterminowo. Nie zrywa ona bezpowrotnie więzów małżeństwa, tylko zawiesza jego skutki prawne. Konsekwencją powyższego jest brak prawnej możliwości zawarcia związku małżeńskiego przez osoby pozostające w orzeczonej separacji. Nie ma także możliwości przekształcenia separacji w rozwód, ale orzeczenie separacji nie wyłącza powództwa o rozwód (Panowicz-Lipska, 1999).

Udzielając odpowiedzi na pytanie o przyczyny prowadzące do separacji małżeńskiej wykorzystano obraz graficzny, opracowany na podstawie wyników uzyskanych przez E. Holewińską-Łapińską (2006).

Wykres 2. Przyczyny prowadzące do separacji małżeńskiej

Na podstawie analiz dokumentów sądowych stwierdzono, że najczęściej osobami wnoszącymi o separację były kobiety (84%, pozew w 225 sprawach), rzadziej mężczyźni (16%, pozew w 43 sprawach) (Holewińska-Łapińska, 2006).

Można się zastanowić dlaczego kobiety, które borykają się w swej codzienności z wyżej wymienionymi kategoriami problemów nie wnoszą o rozwód, tylko o separację? W opinii E. Holewińskiej-Łapińskiej wybór separacji wynika z następujących powodów: względy światopoglądowe (32%), nadzieja na pojednanie (36,2%), brak trwałości rozkładu życia małżeńskiego (19%), inne subiektywne przyczyny (17,3%) oraz niższe koszty postępowania sądowego (3,4%) (tamże).

U ujęciu psychologicznym rozpad więzi małżeńskiej stanowi proces rozłożony w czasie. Przyjmuje się, że separacja jest finalnym etapem tego procesu. Z psychologicznego punktu widzenia życie emocjonalne osoby podejmującej decyzje o rozstaniu z małżonkiem/ą charakteryzuje pięć faz:

- faza *odkrywania dyssatisfakcji*, zaczynająca się w chwili, gdy jeden z partnerów odczuwa znaczący poziom niezadowolenia ze swojego związku;
- faza *ujawnienia dyssatisfakcji* w otwarty sposób przed partnerem/partnerką;
- faza *negocjacji* rozpoczynająca się z chwilą rozważania przez partnerów rozwiązania zaistniałego braku zadowolenia;
- faza *rozwiązania* następuje gdy zostaje podjęta decyzja dotycząca związku oraz planowanych działań;

- faza *transformacji* ma początek w momencie wprowadzenia zmian w dotychczasowym związku, np. ograniczanie kontaktów przez partnerów, fizyczne odseparowanie się od siebie (Pietrzyk, 1995).

W kontekście powyższych rozważań na uwagę zasługuje koncepcja P. Bohannan'a (1970). Z perspektywy autora dopiero po uzyskaniu psychicznej autonomii przez odseparowanie się od byłego partnera (w zakresie tożsamości, samooceny, planów na przyszłość) można mówić o pozytywnym rozwiązaniu kryzysu spowodowanego rozpadem rodziny. Chodzi o umiejętność oddzielenia się od wartości, jaką była relacja emocjonalna z drugą osobą, która ciągle żyje. Ten element istotnie różnicuje przeżycia osób osieroconych i będących w separacji oraz rozwiedzionych (Turner, Helms, 1999).

Naszkiecowany powyżej zarys uwarunkowań prawno-psychologiczno-społecznych, dotyczących kobiet które, doświadczają zaburzeń życia rodzinnego pozwala zauważyć, że jest to wyjątkowo trudny okres w ich życiu. Sytuacja staje się jeszcze bardziej skomplikowana, jeśli pełnią ona rolę matek. Jak wynika z badań w większości spraw, w których orzeczono separację małżonków dzieci pozostawały pod opieką matek (90%), którym przysługiwała pełna władza rodzicielska. W części wyroków władza rodzicielska była wykonywana przez matki wspólnie z ojcem, a w niektórych sytuacjach sądy uprawniały ojca do współdecydowania o ważnych sprawach życiowych dziecka, jak np. wybór szkoły, leczenia itp. Ponadto ojciec miał możliwość osobistego kontaktowania się z dziećmi. Nie ulega wątpliwości, że stopień akceptacji przez rodziców postanowień sądu miał wartość predykcyjną, co do ich przestrzegania (Holewińska-Łapińska, 2006).

Separacja małżonków stanowi źródło wielu zmian w systemie rodzinnym, zaburzając m.in. realizację większości funkcji rodzinnych, w tym ekonomicznej. Choć sądy orzekają o obowiązku ponoszenia przez oboje rodziców kosztów utrzymania dzieci, nierzadko matki jako jedyne odpowiadają za bezpieczeństwo finansowe rodziny. W przypadku kobiet realizujących tzw. *wzorzec podwójnej roli* (aktywnych na rynku pracy i posiadających dzieci) podkreśla się większe prawdopodobieństwo doświadczania problemów wynikających z nakładania się ról zawodowych i rodzinnych oraz poczucie niższej satysfakcji z życia (Duxbury, Higgins, 2001). Z badań R. Karaska (1979) wynika, że konflikt w sferze rodzina i praca wzrasta wraz z zwiększoną liczbą obowiązków w rodzinie. Osiąga on szczyt, kiedy dzieci są w okresie adolescencji, a co więcej na wszystkich etapach rozwoju rodziny silniej cechuje matki niż ojców. Silna koncentracja matki na realizacji zasadniczych funkcji rodziny, tj. ekonomicznej i socjalizacyjnej często skutkuje brakiem pełnego urzeczywistniania innych funkcji, np. funkcji związanych z przekazem kultury i organizacją różnych form rekreacji.

Wprowadzenie separacji do polskiego ustawodawstwa miało na celu wzmocnienie trwałości rodziny poprzez możliwość zastosowania środków pomocnych w sytuacji okresowego kryzysu w relacjach małżeńskich, a także jako alternatywa dla osób nie uznających rozwodu z przyczyn światopoglądowych (Panowicz-Lipska, 1999). Przyjmuje się, że separacja stanowi pewien rodzaj szansy na ponowne, zgodne życie rodzinne w myśl zasady, że upływem czasu i odosobnieniem skonfliktowanych małżonków doprowadzi ich

do konstruktywnej refleksji nad sytuacją, w której się znaleźli i w konsekwencji do dialogu. Bywa jednak tak, że partnerzy nie potrafią się porozumieć w kluczowych dla życia rodzinnego sprawach i dochodzi do trwałego rozkładu pożycia małżeńskiego i ostatecznie do rozwodu. Specyfikę psychologicznego funkcjonowania matki w sytuacji po rozwodzie przedstawiono w kolejnym podrozdziale.

3. Macierzyństwo po rozwodzie

Zmiany w podsystemie rodzicielskim do jakich niewątpliwie prowadzi rozwód, rozumiany jako trwałe rozłączenie więzi między małżonkami, mogą się zdarzyć w każdym stadium dorosłości i wywołać znaczne przekształcenia w systemie rodzinnym. Warto zaznaczyć, że nie jest to wydarzenie statyczne, ale seria przemian modyfikująca życie uczestniczących w nim osób. Od separacji rozwód odróżnia rozmiar konsekwencji oraz fakt, iż ostatecznie i nieodwracalnie stabilizuje on status osobisty partnerów (Beisert, 2000).

Analiza literatury przedmiotu pozwala wyodrębnić dwa skrajne sposoby opisywania rozwodu i jego skutków. Jedno stanowisko ujmuje rozwód jako zjawisko niepożądane (por. np. Tyszka, 2001) drugie – związane głównie z nurtami feministycznymi - gloryfikuje rozwód, upatrując w nim możliwości rozwoju jednostki (np. koncepcja M. Krantzlera, 1975³) czy wyzwolenia się ze związku (Beisert, 2000).

M. Beisert uważa, że jedną z najbardziej niebezpiecznych konsekwencji rozwodu dla kobiet może być wejście w tzw. *pułapkę podwójnej regresji*. Polega ona na występowaniu jednocześnie, dwóch rodzajów regresji, które wzajemnie się wspomagają tj. *regresji do spraw własnego dziecka* oraz *regresji do roli dziecka własnych rodziców*.

W sytuacji *regresji do spraw własnego dziecka* matka pełni rolę jedyne go opiekuna swego dziecka bierze na siebie główną odpowiedzialność za jego los, bowiem po rozwodzie ojciec, w najlepszym przypadku, będzie pełnił rolę rodzica pomagającego. Zatem samotne macierzyństwo wymaga realizacji przez kobietę funkcji, które są przypisane obojgu rodzicom. Sytuacja ta prowadzi do konfrontacji z ogromem zadań, co może powodować u matki wzrost napięcia emocjonalnego (Gahler, 2006). Samotne macierzyństwo sprzyja zamykaniu się w świecie spraw dziecka. Przeciążona zadaniami kobieta jest zmuszona zrezygnować z pewnych działań. Najczęściej rezygnuje z aktywności związanej ze swoją adaptacją do nowej sytuacji. Szybko dostrzega, że koncentracja na dziecku obniża napięcie emocjonalne i wykorzystuje ten mechanizm do kontrolowania sfery emocjonalnej. Niewiele matek jest świadomych, że w ten sposób niszczą swoją relację z dzieckiem, utrudniając przebieg jego prawidłowego rozwoju. W literaturze przedmiotu można znaleźć empiryczne

---

³ Koncepcja M. Krantzlera (1975) opiera się na założeniach, że rozwój jest procesem nieustannych zmian, gdzie okresy stabilności przeplatają się z okresami przejściowymi (destabilizacji) oraz, że zmiany te są przewidywalne. M. Krantzler przyjął, iż pewien zbiór zdarzeń powinien w życiu jednostki wystąpić. Do zbioru tego należą m.in. małżeństwo, a później rozwód. W tym rozumieniu rozwód otwiera drogę do wolności i radości życia. Zatem rozwód jako akt opuszczenia jednego stadium rozwojowego na rzecz kolejnego jest aktem twórczym (za: Beisert, 2000).

uzasadnienie dla powyższych sformułowań w postaci wyników badań. U matek samotnie wychowujących dzieci zaobserwowano niedostateczne panowanie nad sobą, wysoki poziom pobudliwości, napięcia i niepokoju. Natomiast u dzieci tych matek zaobserwowano wysoką pobudliwość, podejrzliwość, wrogie nastawienie do innych, brak ufności, wzmożoną lękliwość, współwystępujące z nerwowością i poczuciem przeciążenia u matek (Tyszkowa, 1991).

W sytuacji porozwodowej, która niewątpliwie jest bardzo obciążająca dla samotnej matki czynnikiem dodatkowo utrudniającym jej funkcjonowanie psychologiczne może być niewłaściwie pojęte wsparcie rodziców udzielane dorosłej córce. Grozi jej ono uzależnieniem i utratą autonomii. Zjawisko to jest określane w literaturze jako *regresja do roli dziecka własnych rodziców* (Beisert, 2000).

Inny ważny dla matek po rozwodzie problem dotyczy zmiany tożsamości spowodowanej zmianą statusu społecznego, np. kobieta zamężna versus kobieta rozwiedziona, kobieta mająca partnera versus kobieta samotna. Świadczy to o zdecydowanej odmienności sytuacji życiowej przed i porozwodowej, a także o konieczności dokonywania wyborów oraz podejmowania decyzji.

Badania nad zmianami tożsamości kobiet wskazywały, że kobiety rozwiedzione doświadczały tym mniejszych kosztów emocjonalnych rozwodu, im mniejsze zmiany porozwodowe były ich udziałem. Kobiety, które zdecydowanie na nowo musiały określać swą drogę do samorealizacji, całkowicie zmieniając orientację życiową cechowały bardziej czytelne zmiany tożsamości. Czynnikiem bezpośrednio stymulującym działanie matek, które doświadczyły rozwodu, był przymus sytuacyjny i chęć bycia źródłem siły dla dziecka

Generalnie panuje pogląd, iż sytuacja finansowa i mieszkaniowa rodzin, w których opiekę nad dzieckiem sprawuje matka jest gorsza niż rodzin samotnego ojca. Zwykle wynika to z faktu, że po ustaniu związku małżeńskiego mężczyźni częściej niż kobiety koncentrują się na odnalezieniu nowych obszarów aktywności, co zwykle jest równoznaczne z ucieczką w pracę. W konsekwencji skutkuje to lepszą pozycją ekonomiczną rozwiedzonego mężczyzny niż rozwiedzonej kobiety oraz większą szansą na ponowne małżeństwo.

Sytuacja ekonomiczna samotnego rodzica ma czasami ogromne znaczenie w kształtowaniu kontaktów między obydwójkiem rodziców a dzieckiem/dziećmi. Samotna matka zwykle dostrzega atrakcyjność kontaktu ojca z dzieckiem, a biorąc pod uwagę aspekt finansowy, może oskarżać go o zamiar przekupstwa dziecka. Przyczyną powyższego jest odmienny charakter relacji matki z dzieckiem i ojca z dzieckiem. Relacja matki z dzieckiem nosi znamiona codzienności i związanych z nią wymagań, natomiast ojciec jest osobą, z którą wiążą się dla dziecka świąteczne, nagradzające kontakty, tzw. *ojciec z Disneylandu*. *Ojciec z Disneylandu* stara się zapewnić dziecku głównie rozrywkę. Opisana sytuacja, szczególnie w kontekście jej powtarzalności może stanowić źródło konfliktów (Beisert, 2000).

Prawidłowe realizowanie zadań wynikających z samotnego macierzyństwa w dużej mierze zależy także od kontaktów z rodziną rozszerzoną oraz z otoczeniem społecznym.

Pozycja społeczno-towarzyska samotnych rodziców, a szczególnie matek

rozwiedzionych bądź znajdujących się w separacji nie należy do korzystnych. Badania wskazują, iż wśród samotnych rodziców ojcowie spotykają się z większą przychylnością społeczeństwa niż samotne matki (Błazucka, 1991).

Z badań wynika, iż mężczyźni, niezależnie od tego, w jaki sposób utracili partnerkę, żenią się ponownie szybciej i częściej niż kobiety. U wielu mężczyzn w dłuższej (dwuletniej) perspektywie mężczyzn pojawia się poczucie osamotnienia i wykorzenia, które z czasem ustępuje miejsca apatii i lękowi. Prawdopodobnie wynika to z tradycyjnej roli mężczyzny w rodzinie, który słabo radzi sobie z prowadzeniem gospodarstwa domowego, do tego stopnia, że powoduje obniżenie poziomu jakości jego życia. Stąd prawdopodobnie decyzja mężczyzn o zawarciu nowego związku (Whitehead i Popenoe, 2006).

Analizując wyniki badań P. Szukalskiego (2005) można wysnuć wniosek, że w późniejszym okresie życia trudy samotnego macierzyństwa zostają kobiecie wynagrodzone przez dorosłe dzieci. Rodzic, który nie mieszka ze swoimi dziećmi i jest mniej zaangażowany w opiekę nad nimi w przyszłości otrzyma pomoc na mniejszą skalę i o niższej wartości niż ten rodzic, który stale opiekuje się potomstwem. Dorosłe dzieci pomagają jedynie osobom, które spostrzegają jako spokrewnione.

Ostatnie z poruszanych zagadnień, związane z psychologicznym funkcjonowaniem matek po rozwodzie stanowi kwestia związana z etykietowaniem osób rozwiedzionych, która była silnie stygmatyzująca. Decyzja o przerwaniu więzi między małżonkami stanowiła bowiem moment, który decydował o zaszeregowaniu rodziny (po rozstaniu małżonków) do kategorii rodzin określanych pejoratywnie, np. rodzina patologiczna, zaburzona, dewiacyjna, rozbita, dysfunkcyjna niepełna, problemowa itp. Przemiany społeczno-kulturowe, jakie nastąpiły w Polsce spowodowały także zmiany w obyczajowości, postawach oraz hierarchii wartości. Społeczeństwo stało się bardziej tolerancyjne w odniesieniu do pewnych zjawisk i faktów, które dawniej traktowano jako wstydlive. Aktualnie rozwody stały się zjawiskiem wykazującym tendencję wzrostową w rzeczywistości społecznej.

Współcześnie można zaobserwować tendencję do określania *rodzin niepełnych* w sposób nie akcentujący negatywnych konotacji czy wyraźnego aspektu moralnego, np. rodziny z jednym rodzicem, monoparentalne (Slany, 2002).

4. Matki czasowo osamotnione

Macierzyństwo czasowo osamotnione może wynikać z wielu różnych przyczyn. Najczęściej zalicza się do nich: charakter pracy małżonka, jego pobyt za granicą, pobyt w zakładzie karnym i/lub przewlekłą chorobę małżonka. Wszystkie wymienione wyżej okoliczności życiowe powodują, że kobiety funkcjonują w specyficznym typie rodziny rozłączonej na dłuższe lub krótsze okresy. Według M. Plopy (1997) rozłąkę małżonków należy rozpatrywać w trzech zakresach: *fizycznym*, biorąc pod uwagę ich oddalenie przestrzenne i czasowe oraz wynikający z nich zanik kontaktu fizycznego; *psychologicznym*

uwzględniając zespół przeżyć i postaw psychicznych, wywołanych ograniczeniem bezpośrednich więzi duchowych w wyniku fizycznej nieobecności bliskiej osoby oraz w aspekcie *socjologicznym* rozpatrując zmiany zachodzące w stosunkach społecznych oraz realizowanych rolach, np. rodzinnych.

W sytuacji czasowej rozłąki małżonków z formalnego punktu widzenia mamy do czynienia z rodziną pełną, jednak długotrwały lub częsty brak ojca wpływa na nietypowy układ ról rodzinnych oraz odmienny klimat emocjonalny. Zostaje zakłócony proces komunikacji rodzinnej oraz realizacji poszczególnych funkcji rodzinnych. Jak wynika z badań nieobecność jednego rodzica powyżej 6 miesięcy, a z pewnością powyżej roku wiąże się ze zmianą dotychczasowej struktury rodziny i układem ról (Danilewicz, 1995). Zatem nawet okresowa nieobecność ojca wyłącza go z udziału w codziennym życiu rodziny, powodując, że nie zna on jej aktualnych problemów oraz potrzeb. Okoliczności życiowe zmuszają matkę do podjęcia szerszego zakresu zadań niż dotychczas, co często skutkuje wzrostem zmęczenia, napięcia i frustracji (Gizicka i in., 2010). Matka w czasowo niepełnej rodzinie w naturalny sposób pełni rolę *podwójnego rodzica* względem dzieci, choć zdarza się, że może liczyć na wsparcie ze strony członków rodziny rozszerzonej.

Samotna czasowo matka może przyjmować jedną z trzech strategii postępowania wobec dziecka: *unikanie, zaangażowanie, rekompensacja*.

Istotą pierwszej z wymienionych strategii jest unikanie. Przeciążona rolą podwójnego rodzica kobieta nie ma sił ani czasu na pielęgnowanie relacji z własnym dzieckiem. Uważa, że zaspokajając potrzeby fizjologiczne i materialne wystarczająco zajmuje się potomstwem, pozostawiając mu możliwość swobodnego rozwoju. Drugą strategię postępowania wobec dziecka określaną jako *zaangażowanie* cechuje utrzymanie relacji z dzieckiem sprzed rozłąki czasowej z mężem. Matka nie wymaga od dziecka zbyt wiele, nie jest nadopiekuńcza, stara się zachować dobre stosunki z dzieckiem. Ostatnią z wymienionych strategii jest sytuacja, w której matka stara się zrekompensować swoją postawą brak ojca. Przejawia się to w nadopiekuńczej postawie wobec dziecka i spełnianiu wszystkich jego życzeń. Należy mieć świadomość, że wszystkie trzy wymienione strategie mogą przejawiać się w całokształcie ustosunkowania matki wobec dziecka, jednak zwykle jedna lub dwie z nich stanowią dominantę (Danilewicz, 2006).

Sytuacja tymczasowo samotnego macierzyństwa wymaga od kobiety samodzielnego wychowania dzieci, w które często angażuje ona najstarsze z dzieci, celem odciążenia obowiązkami nieobecnego ojca. Sytuacja tego rodzaju może kształtować poczucie odpowiedzialności u dzieci, jak i przyczyniać się do powstawania wielu negatywnych konsekwencji psychologicznych. Badacze najczęściej zaliczają się nich: nadmierną, nieadekwatną do wieku dziecka dojrzałość, poczucie utraty dzieciństwa, nadmierną samokontrolę i poczucie żalu wobec rodziców (Nowakowska, 2009).

W rodzinach migracyjnych pojawiające się trudności wychowawcze z dziećmi, z którymi matka nie potrafi sobie poradzić często nie zostają rozwiązywane na bieżąco, tylko zostają odraczone do czasu powrotu rodzica migrującego (ojca), co powoduje, że tematy

rozmów z dzieckiem ulegają przedawnieniu i tracą swą ważność. Dzieci natomiast mogą się czuć bezkarnie. Paradoksalnie powrót migrującego rodzica (ojca) w wielu przypadkach nie stanowi antidotum na pojawiające się problemy. Nierzadko zaliczany jest do sytuacji stresogennych, bowiem zaburzany jest dotychczasowy, wypracowany przez matkę i dzieci porządek, według którego funkcjonuje rodzina. Co więcej, w przypadku migracji wahadłowej, gdy ojciec wraca do domu i ma status gościa, a nie domownika może czuć się wyobcowany, czego głównym powodem jest rozluźnienie więzi rodzinnej (Danilewicz, 1995).

Warto zwrócić uwagę na fakt, że wśród rodzin migracyjnych typ rodziny z matką występuje najczęściej. Można zadać pytanie dlaczego tak się dzieje? Udzielając odpowiedzi na sformułowane pytanie można wskazać na dwie główne przyczyny.

Pierwszy powód stosunkowo rzadkich wyjazdów migracyjnych matek związany jest z faktem, że wyjazd ojca nie zaburza tak silnie funkcjonowania systemu rodzinnego jak nieobecność matki, co dotyczy kwestii specyfiki podejmowanych ról. Natomiast drugą przyczyną jest istnienie większego społecznego przyzwolenia na podjęcie pracy zarobkowej za granicą przez ojca niż przez matkę. Tradycyjnie bowiem rola rodzica jest przypisana kobiecie, co powoduje, że wobec niej stawiane są wyższe wymagania. W sytuacji, gdy matka przekracza granice określone rolą płciową poprzez podjęcie decyzji o wyjeździe zarobkowym za granicę, jest postrzegana jako mniej troskliwa i mniej kompetentna zawodowo niż pracujący w tym trybie ojciec (Bridges, Etaugh, 1995). Podkreśla się, że jeśli już matki zdecydują się na wyjazd o charakterze zarobkowym wykazują większe zainteresowanie dziećmi oraz silniejszą potrzebę powrotu niż ojcowie (Ryan i in., 2009). Z badań W. Danilewicz (2006) wynika, że matki wracają do rodzin po uzbieraniu kwoty niezbędnej dla realizacji konkretnego celu. Natomiast ojcowie często już w założeniu wyjeżdżają na dłuższy okres i zwykle przedłużają swój pobyt.

Odmienną specyfikę posiada samotne macierzyństwo w sytuacji, gdy mąż przebywa w zakładzie karnym. W dużej mierze o jakości samotnego macierzyństwa decyduje stan więzi rodzinnej, determinowany przez charakter popełnionego przestępstwa i rolę pełnioną przez skazanego w życiu rodziny w okresie prekryminalnym. Jeśli przestępstwa mężów skierowane były przeciwko rodzinie wtedy na ogół żony nie wykazują zainteresowania osadzonymi małżonkami. Podobnie w sytuacji, kiedy mężowie dokonali czynów niezgodnych z prawem, komplikując życie rodzinne i sprawiając członkom rodziny przykrości. W opisanych sytuacjach kobiety często wykazują silne pragnienie zerwania relacji z partnerem (Muskala, 2006).

W przypadku istnienia więzi między małżonkami rozłączonymi poprzez odbywanie kary pozbawienia wolności wyjątkowo trudne jest zaakceptowanie przymusowej izolacji członka rodziny, urzędowego określenia form kontaktu i sposobów podtrzymywania więzi. Ponadto niełatwe zadanie dla matki stanowi także rozmowa z dziećmi na temat nieobecności ojca w domu oraz przygotowanie ich od strony psychologicznej do spotkania z osadzonym w zakładzie karnym rodzicem. Sytuacja kobiety samotnie wychowującej dzieci

w rodzinie rozłączonej z powodu odbywania przez partnera kary pozbawienia wolności często wiąże się z doświadczaniem poczucia zagrożenia i odrzucenia społecznego.

Jak wspomniano wcześniej, rodzina rozpatrywana jako system społeczny zawiera wiele podsystemów, a najważniejszym z nich, determinującym klimat emocjonalny rodziny jest system rodzicielski. Rozłąka małżonków zakłóca przebieg relacji między partnerami. Nawet jeśli ma charakter tymczasowy przyczynia się do powstawania zakłóceń w zakresie zaspokajania elementarnych potrzeb człowieka, zaczynając od potrzeb seksualnych, poprzez potrzeby miłości, bliskości, po potrzebę kontroli i własności partnera. W konsekwencji samotne czasowo matki mogą odczuwać silną tęsknotę za ojcem swych dzieci, prowadzącą do odczuwania „głodu emocjonalnego”, zaburzeń w percypowaniu obrazu partnera, czasami do idealizowania go oraz silnego poczucia osamotnienia (Plopa, 1996).

Czy znajdująca się w powyżej scharakteryzowanej sytuacji psychologicznej matka może w pełni prawidłowo realizować funkcje rodzinne? Badania przeprowadzone przez R. Grochocińską (1990) wskazują, że nieprawidłowe wzorce ról rodzinnych, np. przejmowanie roli nieobecnego rodzica, zaburzone wzorce relacji małżeńskich czy w zakresie komunikacji mogą stanowić predyktory trudności dzieci z rodzin czasowo rozłączonych w obrębie własnych rodzin prokreacyjnych.

Warto zaznaczyć, że rozłąka małżonków nie zawsze prowadzi do negatywnych skutków. Zaobserwowano, że w małżeństwach dobranych, o wysokim poziomie więzi emocjonalnych czasowe osamotnienie wpływa korzystnie, przyczyniając się do intensyfikacji uczuć, podtrzymania napiętności, braku poczucia znużenia i zmęczenia (Plopa, 2005). Umożliwia także w większym stopniu docenienie funkcji ekonomicznej, opiekuńczej, socjalizacyjnej nieobecnego czasowo rodzica.

Zakończenie

Samotne macierzyństwo nie stanowi nowego zjawiska w historii społeczeństw. Rodziny monoparentalne występowały od zawsze, a społeczne organizacje wypracowywały sposoby ich wspierania. Zaznacza się, że choć fakt wychowywania dziecka przez jednego z rodziców ma charakter uniwersalny to współcześnie, szczególnie w Europie Północnej i Zachodniej, a od lat początku 90. XX wieku w krajach Europy Środkowo-Wschodniej samotne macierzyństwo wiąże się z tzw. *drugim przejściem demograficznym*⁴ (Trawkowska, Raclaw, 2013).

Niepodważalny jest fakt, że liczba rodzin monoparentalnych i ich udział w ogólnej strukturze rodzinnych gospodarstw domowych wykazuje tendencję wzrostową. Oznacza to, że samotne rodzicielstwo i pełnienie roli wychowawcy wobec dzieci będzie coraz częstszy

⁴ *Drugie przejście demograficzne* dotyczy zmian sposobów formowania rodziny- wzorów wchodzenia w relacje małżeńskie, partnerskie, wzorów płodności. Zakłada się, że zjawisko niepełności rodziny oraz upowszechnienie go w znacznej części wynika z wolicjonalnych decyzji jednostek aniżeli jest determinowane czynnikami niezależnymi. Twórcami pojęcia są Dirk van de Kaa oraz Ron Lesthaeghe (za: Trawkowska, Raclaw, 2013).

doświadczeniem, zarówno dorosłych członków społeczeństwa, jak i dzieci. Biorąc pod uwagę wachlarz psychologicznych konsekwencji tego zjawiska istnieje potrzeba dostrzeżenia, zidentyfikowania oraz zdiagnozowania potrzeb rodzin samotnej matki. Bez tego etapu niemożliwością jest projektowanie adekwatnych, zindywidualizowanych kierunków oddziaływań, które miałyby na celu wspieranie kobiety w sytuacji samotnego macierzyństwa.

Z literatury przedmiotu i prowadzonych na szeroką skalę badań naukowych wynika, że specyfika doświadczanych przez samotne matki trudności życiowych pozwala przyjąć, że znajdują się one w sytuacji zwiększonego ryzyka socjalnego, a struktura tworzonych przez nie rodzin powoduje, że zagrożone są głównie potrzeby dotyczące zapewnienia rodzinie bezpieczeństwa ekonomicznego oraz potrzeby związane ze sferą opieki i wychowania dzieci.

W wielu przypadkach niekorzystna sytuacja materialna rodzin monoparentalnych z matką wynika z procesu socjalizacji, który przygotowuje kobiety do realizowania ról domowych oraz zadań związanych z opieką. Z tego powodu mogą się one okazać niezdolne do przejścia obowiązków mężczyzny, gdy z jakichś powodów nastąpi jego brak. Dlatego też w celu facylitowania procesu adaptacji samotnych matek warto stymulować przemiany kulturowe, prowadzące do wyrównania pozycji kobiet i mężczyzn, a z drugiej strony reorientować proces socjalizacji tak, by przygotować je do niezależności, samodzielności oraz skuteczności na rynku pracy. W postmodernistycznym społeczeństwie, gdzie można zaobserwować obniżanie się wartości pracy opartej na wysiłku fizycznym, a wzrost znaczenia czynnika intelektualnego istnieją duże możliwości w tym zakresie.

W rodzinach monoparentalnych z matką, kobieta jest osobą sprawującą władzę decyzyjną i sprawczą w rodzinie. Mając świadomość rodzaju trudności, których doświadcza pełniąc rolę *podwójnego rodzica* można wyznaczyć kilka głównych obszarów, które szczególnie intensywnie powinny zostać objęte wsparciem: zatrudnienie, stan zdrowia, oparcie społeczne, umiejętność kontroli poziomu dochodów i wydatków oraz nauka zaradności życiowej. Pomoc psychologiczna powinna także koncentrować się na kształtowaniu kompetencji w zakresie skutecznej komunikacji, asertywności, kontroli emocji, radzenia sobie ze stresem, budowania poczucia własnej skuteczności oraz adekwatnej samooceny, które wiążą się z konstruowaniem oraz osiąganiem celów. Samotne macierzyństwo wymaga również wsparcia psychologicznego w zakresie kształtowania prawidłowych relacji z dziećmi w procesie wychowania.

U podstaw wyznaczonych kierunków pomocy psychologicznej rodzinom samotnej matki tkwi przekonanie, że aktywna zawodowo kobieta, gwarantująca rodzinie odpowiedni poziom dochodów, zaradna życiowo, a jednocześnie dbająca o stan zdrowia oraz posiadająca szeroką sieć wsparcia społecznego jest życiowo samodzielna, jest w stanie odpowiedzialnie opiekować się dziećmi oraz dokłada wszelkiego rodzaju starań, by rodzina mogła prawidłowo funkcjonować.

Problematyka samotnego macierzyństwa powinna być rozpatrywana na

zróznicowanych poziomach: makrosystemu, mezosystemu i mikrosystemu (Raclaw, Trawkowska, 2013) oraz w różnym zasięgu: międzynarodowym, krajowym, lokalnym. Tym sposobem problemy społeczne są podejmowane w szerszej perspektywie, holistycznej oraz historycznej. Problemy te mogą się kumulować i wzmacniać na poziomie całej zbiorowości, a jednocześnie ich aktualizacje oraz wariację stanowi problem określonej rodziny w potrzebie, zamieszkującej konkretne środowisko lokalne. Dlatego też działania pomocowe na rzecz rodzin monoparentalnych z matką wymagają, poza wsparciem psychologicznym, ulokowania w polityce centralnej i lokalnej.

Bibliografia:

- Aries P. (1995). *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w czasach dawnych*. Gdańsk: Wyd. Marabut.
- Bauman Z. (2004). *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Warszawa: Wyd. Sic!
- Beisert M. (2000). *Rozwód. Proces radzenia sobie z kryzysem*. Poznań: Wyd. Humaniora.
- Błazucka A.J. (1991). Funkcjonowanie rodzin samotnych ojców. *Problemy Rodziny*, 6, 16-20.
- Bridges J.S., Etaugh C. (1995). College students' perceptions of mother: Effects of maternal employment-childrearing pattern and motive for employment. *Sex Roles*, 62, 735-751.
- Danilewicz W. (1995). Zagrożenia realizacji funkcji współczesnej rodziny. Wybrane problemy. W: W. Danilewicz, J. Izdebska, B. Krzesińska-Żach (red.), *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym* (s. 37-82). Białystok: Wyd. Trans Humana.
- Danilewicz W. (2006). *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*. Białystok: Wyd. Trans Humana.
- Duxbury L., Higgins C. (2001). Work balance in the new millenium: Where are we? Where do we need go? Work Network, Canadian Policy Research Networks, Inc. Ottawa.
- Gahler M. (2006). "To Divorce Is to Die a Bit ...": A Longitudinal Study of Marital Disruption and Psychological Distress Among Swedish Women and Men. *The Family Journal: Counseling And Therapy For Couples And Families*, 14, 372-382.
- Gizicka D., Gorbaniuk J., Szyszka M. (2010). *Rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej*. Lublin: Wyd. KUL.
- Grochocińska R. (1990). *Psychospołeczna sytuacja dzieci w rodzinach rozbitych*. Gdańsk: Zeszyty Naukowe UG, 148.
- Holewińska-Łapińska E. (2006). *Orzekanie separacji*. Warszawa: Wyd. Oficyna Naukowa & Instytut Wymiaru Sprawiedliwości.
- Kaczmarczyk P. (2010). Kryzys a decyzje migracyjne Polaków, *Biuletyn Fundacji Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych*, s. 3-18.
http://rynekpracy.org/files/1bezrobocie.org.pl/public/biuletyny_fise/100817_biuletyn_fise_3-2010_emigracja_a_kryzys.pdf (Dostęp: 13.03.2014).
- Kasprzak T. (2004). Macierzyństwo - konieczność czy luksus? *Niebieska Linia*, nr 2.
<http://www.psychologia.edu.pl/czytelnia/59-niebieska-linia/772-macierzynstwo-koniecznosc-czy-luksus.html> (Dostęp: 19.03.2014).

- Harwas-Napierała B. (2010). Rodzina w kontekście współczesnych zagrożeń. W: T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.). *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego* (s.11-21). Warszawa: Wyd. Difin.
- Karasek R. (1979). Job demands, job decision latitude and mental strain: Implications for job redesign, *Administrative Science Quarterly*, 24, 285-307.
- Kornas – Biela D. (2002). *Wokół początku życia ludzkiego*. Warszawa: Wyd. PAX.
- Kozak S. (2010). *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*. Warszawa: Difin.
- Minuchin S. (1988). *Families and Family Therapy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Muskała M.(2006). *Więź osadzonych recydywistów ze środowiskiem*. Poznań Wydawnictwo PTP.
- Nowakowska A. (2009). Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego. W: T. Rostowska (red.). *Psychologia Rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań* (s. 101-116). Warszawa: Difin.
- Pankowska W.(2005). *Wychowanie a role płciowe*. Gdańsk: Wyd. GWP.
- Panowicz-Lipska J. (1999). Instytucja separacji w polskim prawie rodzinnym. *Państwo i Prawo*, 10, 11-28.
- Pietrzyk A. (1997). Mediacja rozwodowa. Propozycja współpracy psychologów i prawników w reformowaniu prawa rozwodowego. W: B. Czech (red.) *Czy potrzebna jest w Polsce zmiana prawa rodzinnego i opiekuńczego?* (s.355-361). Katowice: Wyd. Instytut Wymiaru Sprawiedliwości Ośrodek Terenowy przy Sądzie Wojewódzkim w Katowicach
- Plopa M. (1996). Stres osamotnienia w izolacji morskiej: uwarunkowania osobowościowe, *Przegląd Psychologiczny*, 39, s.161-176.
- Plopa M. (1997). Jakość małżeńska i poczucie sensu życia w małżeństwach marynarskich, W: T.Rostowska, J.Rostowski, I.Janicka (red.) *Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka*. Łódź: Wyd.UŁ.
- Plopa M. (2005). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Elbląg: Wyd. EUH-E.
- Raław M., Trawkowska D. (2013). *Samotne rodzicielstwo. Między diagnozą a działaniem*. Warszawa: Wyd. Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Ryan L., Sales R., Tilki M., Siara B. (2009). Family Strategies and Transnational Migration: Recent Polish Migrants in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35, 61-77.
- Scheridan C.L., Radmacher, S.A. (1998). *Psychologia zdrowia. Wyzwanie dla biomedycznego modelu zdrowia*. Warszawa: Wyd. Instytut Psychologii Zdrowia.
- Sikorska M. (2009). *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko. O nowym układzie sił w polskich rodzinach*. Warszawa: Wyd. Akademickie i Profesjonalne.
- Slany K. (2002). *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.
- Szukalski P. (2000). Rozwód a przepływy międzypokoleniowe materialnych dóbr i usług. *Problemy Rodziny*, 5, 27-33.
- www.ceeol.com (Dostęp: 20.03.2014).

- Szukalski, P. (2004). Rodziny i gospodarstwa domowe w Polsce i w krajach UE. W: W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski. (red.), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim* (s. 22-47). Łódź: Wyd. UŁ.
- Trivedi J.K., Sareen H., Dhyani M. (2009). Psychological Aspects of Widowhood and Divorce. *Mens Sana Monographs*, 7(1), 37–49.
<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3151454/> (Dostęp: 24.03.2014).
- Turner J.S., Helms D.B. (1999). *Rozwój człowieka*. Warszawa: WSiP.
- Tyszka Z. (2001). *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*. Poznań: UAM.
- Tyszkowa M. (1991). Badania psychologiczne wewnątrzrodzinnej socjalizacji. Implikacje praktyczne. W: Tyszka Z. (red.), *Badania nad rodziną a praktyka społeczna*. Poznań, Seria Socjologia 18, 79-90.
- Whitehead B.D., Popenoe D. (2006). Life Without Children. The State of Our Unions- The Social Health of Marriage in America 2006.
<http://marriage.rutgers.edu/Publications/SOOU/TEXTSOOU2006.htm> (Dostęp: 20.03.2008).
- Raport z Narodowego Spisu Powszechnego z 2002
 (http://www.stat.gov.pl/gus/8179_PLK_HTML.htm (Dostęp: 30.03.2014)).
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2013.
http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/RS_rocznik_statystyczny_rp_2013.pdf (Dostęp: 24.03.2014).
- Rocznik Demograficzny 2012
http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/rs_rocznik_demograficzny_2012.pdf (Dostęp: 14.03.2014).